Mihail Ana-Maria, „Tiparul sintactic afectiv *(Det)* N_1 *de* N_2: origine si realizări în limba română veche (*amărâtul de om, ceastă ticăloasă de ţară*), în Rodica Zafiu, Blanca Croitor, Ana-Maria Mihail (eds), *Studii de gramatică. Omagiu Doamnei Profesoare Valeria Guţu Romalo*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 2009, (CNCS categoria B), 2009, p. 125–134, ISBN 978-973-737-706-7.

TIPARUL SINTACTIC AFECTIV *(DET)* N_1 *DE* N_2: ORIGINE ŞI REALIZĂRI ÎN LIMBA ROMÂNĂ VECHE (*AMĂRÂTUL DE OM, CEASTĂ TICĂLOASĂ DE ŢARĂ*)

ANA-MARIA MIHAIL
Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti" din Bucureşti

1. PRELIMINARII

1.1. Precizarea demersului

Am propus o scurtă prezentare a opiniilor emise în privinţa originii acestei structuri şi a dezvoltării ei ulterioare în limbile romanice în special. Am urmărit apoi dacă şi sub ce forme se regăseşte acest tipar în textele vechi româneşti. Am considerat necesară această investigaţie pentru a vedea care sunt începuturile uzului unei construcţii sintactice care a atras în mod special atenţia mai multor cercetători şi care, în stadiul actual al limbii române, cunoaşte o mare diversitate a realizărilor (disponibilitate în direcţia construirii unor sintagme inedite, cu diverse consecinţe uneori şi în plan morfologic şi lexical: apariţia unei paradigme de flexiune în cazul cuvintelor invariabile sau al împrumuturilor neadaptate plasate în poziţia N_1 sau formarea unor unităţi lexicale noi, neatestate în dicţionare, prin derivare şi compunere).

Am consultat texte din secolele XVI–XVIII, din care am selectat realizările structurii, păstrând în reproducerea exemplelor contexte ceva mai dezvoltate[1]. În comentariul exemplelor din corpus nu am ţinut cont de felul textelor – traducere sau original – sau de zona geografică din care acestea provin. Am luat în considerare în schimb, atunci când s-au dovedit a fi relevante, natura şi finalitatea lor (text religios, cronică, istorie, document, scrisoare etc.). Observaţiile punctuale formulate pe baza exemplelor se vor referi în general la sintaxa şi semantica structurii.

1.2. Observaţii asupra originii structurii. Descriere

Vorbind despre sintagma „blestemata de muiere!" în limba română, (o structură *(Det)* N_1 *de* N_2 în realizarea ei exclamativă), Alf Lombard o tratează ca „o construcţie sintactică mult mai specială (în comparaţie cu „blestemata/ă muiere!", n.n.), romanică, unde primul element este un adjectiv substantivat (poate fi şi un substantiv adevărat, ca de pildă în expresia *un diavol de* –)" (Lombard 1965: 25).

Semnalând şi ilustrând prezenţa acestei sintagme nominale în mai multe limbi romanice, Frédéric Diez o considerase în gramatica sa o continuare a unei structuri latineşti construite cu genitivul, de tipul *monstrum hominis*, *flagitium hominis*, *scelus viri*. Tiparul este discutat în cadrul descrierii valorilor genitivului: în acest caz, el apare atunci când primul element al construcţiei nominale exprimă o calitate spirituală sau fizică a unei

[1] În reproducerea fragmentelor de text nu am avut în vedere o transcriere riguros exactă, operând adesea, în scopul simplificării, o modernizare a grafiei.

persoane[2]. Această scurtă descriere va constitui punctul de plecare al unei serii întregi de observaţii definitorii pentru *(Det)* N_1 *de* N_2, formulate de lingvişti de-a lungul timpului.

Ideea sursei latineşti este în general acceptată de cercetătorii care s-au ocupat de problema originii acestui tipar sintactic. Opiniile converg în direcţia considerării construcţiei o continuare şi o dezvoltare a tiparului nominal latinesc amintit, transmis în majoritatea limbilor romanice şi extins şi în unele limbi germanice (din informaţiile noastre, construcţia există şi în engleză, în germană şi în olandeză)[3]. La origine, N_2 era un substantiv în genitiv, structura evoluând ulterior înspre un grup prepoziţional.

Acest parcurs nu reprezintă un tip special de evoluţie; el se înscrie în cadrul procesului de transmitere, sub diverse forme, a cazurilor latineşti în limbile romanice. Structurile care în latină se construiau cu genitivul se realizează în moduri diferite în limbile romanice (vezi Meyer-Lübke 1900: 53 şi urm.). În foarte multe dintre situaţii, ele au fost înlocuite prin construcţii prepoziţionale cu *de*[4]. În comparaţie cu latina, limbile romanice manifestă o anumită predilecţie pentru construcţiile cu *de*, unde prepoziţia este utilizată pentru a lega „o idee particulară de o idee generică" (Meyer-Lübke 1900: 272). Această observaţie se aplică în special (1) termenilor geografici generici (*urbs Romae*), (2) unor substantive ca *mensis* (*mensis octobris*), *dies* (*dies lunae*), *nomen* (*nomen pacis*), *vox* (*vox populis*), *titulus* (*titulus regius*), expresiilor de cantitate (*magnus numerus jumentorum*), dar şi (3) tiparului analizat aici[5]. Sintagmele care continuă aceste formulări cu genitivul sunt majoritatea construite cu *de*:

(1) lat. *urbs Romae*
it. *la citta di Roma*
fr. *la ville de Paris*
sp. *la ciudad de Mexico*
ptg. *a cidade de Lisbõa*
(2) lat. *mensis octobris; nomen pacis; titulus regius*
it. *il mese di agosto; il nome di Giulia; il titolo di re*
fr. *le mois de septembre; le nom de paix; le titre de roi*
sp. *el mes de marzo; el nombre de Carlos; el titulo de rey*
ptg. *el mes de maio; o nome de Maria; o titulo di re*
(3) *scelus viri, flagitium hominis, monstrum mulieris*[6].

În ceea ce priveşte tiparul în discuţie, franceza veche înregistra construcţia cu un adjectiv în prima poziţie (4), dispărută ulterior în franceza modernă, însă păstrată în

---

[2] Inventariind valorile cazului genitiv, autorul menţionează şi situaţia în care sunt exprimate „idei personale": „[…] ce genitif ne se présente en ce cas que lorsque le nom qui régit exprime *la nature spirituelle ou corporelle d'une personne* (s.n.)" (Diez 1876: 131).

[3] Vezi, pentru exemple din engleză şi din olandeză, Vişan (2004: 675).

[4] „Le roman ayant en général renoncé au génitif, il n'a subsisté des constructions avec le génitif que des débris tout à fait insignifiants, partie dans les mots composés, considérés aujourd'hui comme des mots simples [...], partie dans des expressions généralement plus ou moins consacrées qui, dans les langues non-flexionnelles, sont constituées par la juxtaposition pure et simple des deux substantifs, le substantif déterminant occupant ordinairement la seconde place, tandis que dans les langues à flexion, il se présente au cas oblique, c.-à-d. que, dans certaines limites du moins, il se distingue par la forme du substantif déterminé. À part cela, le génitif a le plus souvent été remplacé par la préposition *de*" (Meyer-Lübke 1900: 53). „La forme la plus ordinaire de la subordination de mots homogènes est en latin le génitif. Il en est resté des débris de toute espèce, surtout dans les parlers de la France au moyen âge; mais en général, dans les temps préhistoriques déjà, la préposition *de* a pris la place du génitif" (Meyer-Lübke 1900: 271).

[5] „[…] à une série des cas où une propriété est exprimée par *de* au lieu de l'être par la tournure appositionnelle" (Meyer-Lübke 1900: 272).

[6] Vezi Iordan (1975: 111).

română, în italiană şi în spaniolă de exemplu, unde este acceptată şi în stadiul actual al limbii.

(4) fr. v. *mon las de cuer, ma lasse d'ame crestienne, la dolente d'empereriz*[7].

É. Bourciez atrage atenţia asupra faptului că, în franceza veche, graniţa dintre structurile de acest tip şi substantivele compuse era destul de laxă şi, în multe dintre cazuri, construcţia se topeşte într-un substantiv compus în care nu mai este simţită structura nominală originară.[8]

2. *(DET) N_1 DE N_2* ÎN TEXTE ROMÂNEŞTI VECHI

O analiză a unei serii de exemple extrase din texte româneşti din secolele XVI–XVIII nu relevă existenţa, în interiorul acestui tipar, a unor diferenţe de construcţie semnificative la nivelul perioadei vechi.

De-a lungul timpului însă, tipurile de realizări, finalităţile discursive şi stilistice şi mecanismul de decodare a sensului diferă şi în funcţie de perioadă: dacă utilizările din faza actuală a limbii, de pildă, exploatează combinaţii din ce în ce mai îndrăzneţe de cuvinte, care depăşesc sfera descrierilor semantice şi sintactice consacrate în cazul acestei structuri, lărgind foarte mult posibilităţile de construcţie şi făcând uneori destul de dificilă descifrarea sensului (pentru care este nevoie adesea de informaţii contextuale suplimentare)[9], exemplele identificate în texte româneşti din perioada veche prezintă o diversitate limitată, chiar o anumită stereotipie (la nivelul selecţiei lexicale a unităţilor de pe poziţiile N_1 şi N_2, de exemplu) şi o transparenţă mai mare la nivelul decriptării sensului.

Vom formula în continuare o serie de observaţii pe baza apariţiilor tiparului în textele vechi româneşti.

2.1. Observaţii sintactice

Disponibilitatea românei de a accepta pe prima poziţie un adjectiv aflat într-un stadiu intermediar de substantivizare este confirmată de majoritatea apariţiilor structurii în textele vechi.

În general, în interiorul construcţiei, ambii constituenţi pot fi modificaţi prin adjective[10] şi pot primi complemente. Sintagmele din limba veche sunt însă relativ simple,

---

[7] Tuţescu (1969: 300).

[8] „Une habitude assez répandue en a. français était, pour donner plus de relief à l'adjectif, de lui subordonner par *de* le substantif: *mon las de cuer, sa vieille de mère* (aussi prov. *praube de mi*, a. gasc. *lo medich de juge*…); de là l'expression *preudome*, plus tard *prud'homme*, composée de *preu* (*prodis) + *de* et *homme*" (Bourciez 1956: 362–363).

Pentru trecerea construcţiilor *adj./subst.* + *de* + *subst*. în clasa substantivelor compuse, M. Regula menţionează alături de *prud'homme* şi alte exemple, diferite ca structură sintactică: *gendarme*<gent d'arme, *serdeau*< serf d'eau „officier de table" (Regula 1972: 108).

În română, o situaţie similară o prezintă o formulă populară devenită fixă, *săracandemine* (cu varianta *(h)ăracandemine*), cu sensul de „săracul de mine". Iorgu Iordan consideră că ea ar fi decompozabilă în *săraca* (fem.) + *mi* + *de* + *mine*, funcţionând sub aceeaşi formă şi pentru feminin şi pentru masculin. (vezi Iordan 1975: 33–34; discuţia este reluată de Mărgărit 2000: 645 şi urm.). Pentru limba engleză, Milner semnalează un exemplu dezvoltat în limbaj familiar, *helluva*: *a helluva place* < *a hell of a place* (Milner 1978: 193).

[9] Vezi Mihail 2009 (sub tipar).

[10] Există totuşi şi unele restricţii de combinare a celor două componente (N_1 şi N_2) cu adjectivele categoriale în mod special, aspecte asupra cărora nu ne vom opri aici, dată fiind simplitatea construcţiilor extrase din corpusul utilizat). Pentru o descriere mai detaliată a comportamentului sintactic în româna actuală, vezi Mihail 2009 (**3.1.1** şi nota 4), sub tipar.

cele două componente apărând, cu mici excepţii (cum este cazul exemplului de la (13)), fără compliniri.

În interiorul grupului nominal, determinanţii şi posesivele (12) se asociază, şi în limba veche, cu primul component al structurii[11]. Determinarea se realizează prin articulare hotărâtă (5–6), nehotărâtă (7–8) şi, foarte frecvent, prin adjective pronominale demonstrative (9–11):

(5) *Jăluieşte amu* ***amărâtul de om*** *să se sature* (Coresi, *Carte cu învăţătură*, în DLR)

(6) *Iară apoi* ***procleţii de turci****, ei, s-au înturnat înapoi şi au fost izbînda turcilor. Iară Radul vodă au fugit cu boiarii în Ţara Unguriască* (Axinte Uricariul, *Cronica*)

(7) *Şi, încă, rugându-să, iară* ***o spurcată de muiare*** *şi necurată porni o piastră de-l lovi în moale, de l-au lipsitu-l din rămăşiţa vieţii, becisnica aceaea. Şi, amu, svântul lui suflet mearsă în mâna lui Dumnedzău, de trăiaşte în bine* (Dosoftei, *Viaţa şi petreacerea svinţilor*)

(8) *Alta, au arat* ***nişti săraci de oameni*** *pre acea bucată de [loc]. Dece, nu le s-au făcut pîinea. De cîtă s-au făcut, încă au pe[rit] şi s-au scuturatu acolea (DRH, A, XXIII, 380)*

(9) *Are frică mare şi Băsărăb de* ***acel lotru de Mahamet-Beg*** (DÎ, I)

(10) *Şi poftind svântul botedz cu jidovul ce-i făcusă otrava, cutremurându-să de minune, învăţându-i cuvântul svintei credinţe, i-au spodobitu-i svântului botedz, răsâpind şi greul datoriei* ***acelui mişel de om****, schimbând şi premenind mult fân în aur curat şi dându-i-l* (Dosoftei, *Viaţa şi petreacerea svinţilor*)

(11) *Aşijdere ş-****acea săracă de femeaie*** *dzace în grea boală ce s-au războlit de nu să poate mişca* (Dosoftei, *Viaţa şi petreacerea svinţilor*)

(12) ***Mişelul mieu de suflet*** (Dosoftei, *Psaltirea în versuri*).

Interesant este uzul adjectivelor pronominale demonstrative, elementele cel mai des utilizate din categoria mărcilor prin care se realizează determinarea. Demonstrativele însoţesc primul component al structurii, fiind plasate mult mai frecvent în antepunere decât în postpunere (exemplul de la (16) este singurul identificat). Atunci când sunt antepuse, adjectivele pronominale demonstrative se află în distribuţie complementară cu articolul (GALR I 2008: 243). Am identificat însă şi situaţia coocurenţei demonstrativului antepus cu nominalul articulat hotărât (17):

(13) *[...]* ***acel ticălos de tată al fételor****, pentru că să gonească sărăciia din casa lui, au socotit să chiiame în casa lui, pe Afrodita, adecă curviia [...]* (Antim Ivireanul, *Opere*)

(14) *Deci, pre* ***acel spurcat de moşneag*** *chemă Leon Armenul, anume Teodosie Melisinean* (Dosoftei, *Viaţa şi petreacerea svinţilor*)

(15) *Şi dintr-acealea să războli şi, chemând pre-mpăratul, îi dzâsă că „pentru ticăiţâia* ***acelui ticălos de neguţătoriu*** *mâhnindu-mi-să inema m-am războlit şi ia c-oi muri”. Şi aşea vorovind amândoi, muri omul* (Dosoftei, *Viaţa şi petreacerea svinţilor*)

(16) *Îngerii tot să mijlocească, sfinţii să se roage, drepţii să se cucere, Maica lui Dumnezeu să mijlocească pentru ca să ia,* ***ticălosul acela de păcătos****,*

[11] În cazul construcţiilor cu posesivul, acesta poate însoţi în română şi elementul din poziţia N_2, numai dacă cel din urmă este un substantiv relaţional, desemnând un nume de rudenie: *tâlharul de frate-său, ticăloasa de mamă-sa*. În corpusul consultat nu am identificat însă contexte în care N_2 să fie reprezentat de un substantiv nume de rudenie însoţit de un adjectiv pronominal posesiv.

dezlegare păcatelor lui, iar să-l dezlége de păcate, cu putéria lor nu pot nici unul din sfinţi (Antim Ivireanul, *Opere*)

(17) *Să-şi facă această pomană cu* ***acelu ticălosul de bătrăn***. (N. Iorga, *Scrisori de negustori*).

În forma lor exclamativă, structurile actualizează cel mai adesea în prima poziţie un nominal articulat hotărât (vezi exemplele (18–19) şi (21–29)). Se înregistrează însă şi construcţii în care primul component apare nearticulat (20):

(18) *Nu aşa,* ***ticăloşii de noi****, nu aşa, că Dumnezeu nu să înşală!* (Antim Ivireanul, *Opere*)

(19) *O,* ***ticăloşii de noi****, ce rău ne-aşteaptă, oare ce lucru va fi mai rău în lume decât lacomii, că viaţa lor iaste mai rea decât moartea [...]* (*Mărgăritare*)

(20) *Şi atunci strigă diavolul şi dzise: „O,* ***mişei de noi****, cumu ne ruşinăm noi 1000 de bărbaţi, ceia ce eram în cetate, de o fată ne ruşinăm noi acum?”* (CS, XI).

În cazul în care pe poziţia N_2 este plasat un pronume personal, prepoziţia îi impune forma cazuală de acuzativ (21–27). Totuşi, realizările din textele consultate conţin în paralel şi exemple în care forma pronumelui este cea de nominativ (28–29)[12]:

(21) *Amar mie,* ***sângurata de mene****!* (Varlaam, *Cazania*, în DLR)

(22) *Aude răspunsul cel de istov sufletului lui şi să cutremură cu totul şi, plângând, zice: „****Săracul de mine****, unde iaste putearea boiarilor? [...]”* (*Mărgăritare*)

(23) *Pentru care lucru, fraţilor, şi pentru care pricină Dumnezeul nostru, cel mai'nainte cunoscătoriu, n-au pierdut de început pre diavolul, cel ce ne-au înşălat pre noi, şi ne-au scos den viaţă şi ne-au adus spre moarte şi den raiu la pământ şi, apoi,* ***ticăloşii de noi****, în iad şi-n munca cea de veaci?* (*Mărgăritare*)

(24) *Şi-m zise: „Eu,* ***ticăloasa de mine****, mi-am îngropat fata şi acum cum voiu să o las? Adevărat, aceasta nu poate fi”* (*Mărgăritare*)

(25) *Deci, preuteasa lui, deaca văzu taină ca aceasta, zicea cu plângere: „Vai de mine, ce-am păţit,* ***ticăloasa de mine****? Cine au înşelat pre bărbatul mieu şi nu iaste primit întru dumnezeiasca besearecă?”* (*Mărgăritare*)

(26) *Şi plânge cu amaru şi grăie: „o, vai de mine,* ***nevolnicul de mine****, cumu puternicii căzură şi neputernici să sculară* (*Alexandria*)

(27) *Roxanda plânge şi grăe: „O vai de mine, Alexandre,* ***amăritam de mine****, dragulu meu Alexandre împăratul meu şi domnul meu, dară eu ţie ce-ţi fuiu vinovată, de mă scoseşi în ţări streine şi acumu mă lasaşi la negrii streini.”* (*Alexandria*)

(28) *Şi cădzu asupra fiiului său, vărsa lacrămi, suspinând dintr-adâncul sufletului şi strigând: „[...] O, iubitul mieu, o, mângâiarea bătrâneaţelor meale şi odihneala, vai mie, mâhnitului şi nebucuratului, carea oi face întâi,* ***ticălosul de eu****, plânge-ţ-voi moartea, au prăznui-ţ-voi aflarea, firea mă sileaşte să vărs lacrămi, dară păcat iaste să plângă cineva adormirea svinţilor”* (Dosoftei, *Viaţa şi petreacerea svinţilor*)

---

[12] Acest tip de utilizare îl regăsim şi mai târziu, la Alecsandri, unde alegerea acestei forme cazuale a pronumelui, izolată în secolul al XIX-lea, s-ar putea explica prin raţiuni prozodice (păstrarea rimei şi a măsurii versurilor) şi stilistice (nota voit arhaizantă): *Dar nu vrei,* ***serman de eu****! Şi eu mor de dorul tău* (Alecsandri, în DLR).

(29) *Ce nu era glas, nice ascultare, atunce râsă, dzâcând: „Vai,* ***păcătoasa de eu****, dumnedzăii m-au urghisit, căce îi urâsăm şi nu vor să-m grăiască. Sau, doară ei dorm şi n-aud?”* (Dosoftei, *Viaţa şi petreacerea svinţilor*).

Posibilitatea unui adjectiv de a apărea ca N_1 este unul dintre testele importante ale calificării. Prezenţa, în poziţia N_1, a unui adjectiv categorial reprezintă o situaţie izolată în limba veche, spre deosebire de româna actuală, unde exemplele de acest tip sunt numeroase şi foarte variate. Ocurenţele identificate în corpusul consultat sunt puţine şi stereotipice – este vorba de fiecare dată despre adjectivul *creştin* –, însă ele se explică printr-un anumit tip de sensibilitate a epocii, oglindită lingvistic (vezi *infra*, ***2.3.2*** şi nota 18):

(30) *Şi ei, părinţii, sfârşindu-să amândoi în temniţă, pruncul l-au luat* ***o creştină de femeaie****, anume Amiia de l-au aplecat şi l-au crescut* (Dosoftei, *Viaţa şi petreacerea svinţilor*)

(31) […] *şi prentru vōia dōmilōr voastre eu am nevoit de am găsitu şi iapă* ***cestui creştin de ōm****, anume Alecxei Hadău, şi de acmu voiu nevoi de vōiu sluji pentru prietenşug čel bunu* (SB, 35).

2.2. Apariţii speciale

Analizând sintagma *sărăcan de mine* în textele dialectale, Iulia Mărgărit vorbeşte şi despre comportamentul unei structuri ca *sărac de mine*, unde adjectivul, devenit invariabil, capătă regim de interjecţie: „[...] adjectivul din izolarea *sărac de mine* devine un element fix, invariabil, susceptibil de combinaţii cu orice formă pronominală” (Mărgărit 2000: 650). Această situaţie pare să fie similară celei pe care am semnalat-o la (32), unde adjectivul *mişel*, devenit invariabil, apare în coordonare cu interjecţia *vai*:

(32) *Şi dzâsă către ascultătorii cazaniei, nărod ce era strâns: „O,* ***vai şi mişel de noi, de neşte netreabnici****, ruşine ne va fi şi mustrare naintea-mfricatului giudeţ pentru curva aceasta, că ea pentru să placă oamenilor câtă nevoinţă pune de să-mfrâmşadză şi să-mpodobeaşte pentru să dobândească puţântea amară dulceaţă a păcatului!* (Dosoftei, *Viaţa şi petreacerea svinţilor*).

Acest tip de structură, păstrat dialectal, nu se înscrie în tiparul analizat, deşi este foarte apropiat semantic de acesta.

2.3. Specificul semantic

2.3.1. N_1 şi N_2

În ceea ce priveşte natura componentului din poziţia N_2, se poate observa predominanţa structurilor în care acesta are caracteristicile [+Animat], [+Uman]. Din cele peste 50 de apariţii semnalate, numai 15 sunt realizări în care N_2 nu trimite la un referent uman[13]:

(33) *Şi din vreme în vreme tot s-au mai adaos* ***spurcateli de obiceiuri****, carei mai înainte s-or pomeni cineş la rîndul lui* (Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*).

[13] Meyer-Lübke (1900: 273) precizează de altfel în descrierea construcţiei că acest tip de aprecieri se ataşează prin *de* „numelor proprii sau desemnărilor personale”.

Interesant este că, atunci când apar, atât abstractele, cât şi concretele sunt adesea personificate prin trăsătura care le este ataşată (în poziţia N_1). A se vedea, în acest sens, cazul substantivelor *suflet, ţară* (cu foarte multe apariţii), *casă*:

(34) ***Bietul de suflet**, vrând să Te vadză* (Dosoftei, *Psaltirea în versuri* , în DLR)

(35) ***Mişelul de suflet*** (Dosoftei, *Psaltirea în versuri*)

(36) *A ce, Doamne svinte, îmi-urneşti departe **mişelul de suflet** [...]?* (Dosoftei, *Psaltirea în versuri*)

(37) *Ci acum iară vă rugămu şi vă cearemu să cădeţi şi să rugaţi pre domnul, pre Ierimie voevo(da), să-l năstăvească Domnul Dumnezeu să nu ne lase să perimu, ci să se milostivească pre noi şi pre **ceastă săracă de ţeară** oricum va putea domnielui* (DÎ, XVIII)

(38) *Şi cum dară să va mîntui norodul, cum să scuture **această ticăloasă de ţară** sarcina cea grea a rélelor ce o supără?* (Antim Ivireanul, *Opere*)

(39) *Şi alta: pre aceste vremi aş pohti să ştiu, cine nu iaste datoriu, din cîţ ne fiiarbem într-**această ticăloasă de ţară**? Că întîi şi pre măriia-ta te auz totdeauna zicînd cum că iaste datoare ţara cu doao sute şi mai multe de pungi; oare acea datorie măriia-ta o faci, cu întîmplările vremii?* (Antim Ivireanul, *Opere*)

(40) *Iară pre acéia vréme fiind pre marginea Dunării ispravnic un paşă ce-l chema Abaza-paşa, înţelegînd acesta pentru **această săracă de ţară**, cum o au spart domnii streini cu grecii ţarigrădéni, făcutau sfat ca să aducă pre Matei aga de la Ardeal, să-l facă domn ţării, că de la dînsul vor avea săracii pace şi odihnă* (*Letopiseţul Cantacuzinesc*)

(41) *De acum înainte, dragii miei, să ştiţi cu adevărat că pentru faptele lor, vor să vie mari răutăţi aupra **aceştii sărace de ţară*** (*Letopiseţul Cantacuzinesc*)

(42) *Ci de ei n-ar fi atîta minune mare, că pentru nebuniile lor au căzut nevoie mare asupra **aceştii sărace de ţară**, precum să va înţălége aici mai nainte* (*Letopiseţul Cantacuzinesc*)

(43) *Iar Costandin postelnicul, bunul creştin şi vrédnic de slujbă […] mult plînse şi să văieta pentru **săraca de ţară**, cum să-şi piarză légea […]* (*Letopiseţul Cantacuzinesc*)

(44) *Avut-au **săraca de ţară** noroc pentru acel om bun […]* (*Letopiseţul Cantacuzinesc*)

(45) *Sta tare pentru **săraca de ţară** şi făcea milostenii multe şi căuta de toţi săracii şi de toţi streinii. […] Şi poruncea boiarilor de făcea zapise pre la datornici, să plătească **săraca de ţară*** (*Letopiseţul Cantacuzinesc*)

(46) *Deci Costandin-vodă, înţelegînd de aceasta, foarte rău s-au întristat, mai vărtos pentru **săraca de ţară** şi numaidecît s-au rădicat de acolo de s-au dus la Buzău* (*Letopiseţul Cantacuzinesc*)

(47) *Aşa s-au vorbit sfîntul, apoi, pe urmă, după ce au ascuns soarele toate razele lui şi s-au stins de tot lumina zilei între întunérecul nopţii [...], atunce ca cînd ar fi fost nu făcător de bine, ci ca un hoţ, aleargă cu mare grabă la **acea săracă de casă** [...]* (Antim Ivireanul, *Opere*).

În termenii lui Austin 1980[14], subtipul de structură care predomină în exemplele propuse este cel *literal*[15]*: acelu ticălosul de bătrân, amărâtul de om, ticăloşii de noi,*

[14] Austin, F., 1980, „A crescent-shaped jewel of an island: Appositive nouns in phrases separated by of", în *English Studies* 61, p. 357–366, *apud* Vişan 2004: 676.

săracul de mine etc. Nu toate exemplele care actualizează în prima poziţie un adjectiv substantivat sunt construite însă în exclusivitate cu referenţi animaţi: *săraca de ţară, acea săracă de casă.*

Se remarcă faptul că majoritatea exemplelor descoperite aparţin tipului *literal*, observaţie care l-a condus probabil şi pe Iorgu Iordan la presupunerea că formulele încadrabile în tiparul *figurativ* ar fi de dată mai recentă. Ele apar mai târziu la Eminescu, Creangă, Vlahuţă, Coşbuc, Delavrancea, Brătescu-Voineşti, Alecsandri, Camil Petrescu, Macedonski (vezi, pentru o enumerare succintă a câtorva apariţii la aceşti autori, DLR tomul I, partea III, litera D). Vorbind despre o serie de exemple aparţinând tiparului figurativ, Iorgu Iordan lansează această ipoteză a pătrunderii lor ceva mai târziu în limba română, după model francez: „Fenomenul apare şi aiurea: span. *una barbaridad* (sau *atrocidad*) *de cosas, un horrer de libros*, portg. *um rôr de gente* etc. Răspândirea mare a acestor formule în limba oamenilor mai mult sau mai puţin culţi de la noi se va fi datorând şi influenţei franceze: *quel bijou d'enfant, une splendeur de maison, une beauté de jardin* etc." (Iordan 1975: 109). Deşi se referă aici mai ales la construcţiile figurative de tip „pure degree", autorul dă şi exemple de construcţii comparative. Nu ar trebui neglijată această ipoteză a pătrunderii lor mai târzii în limbă, întărită de raritatea apariţiilor construcţiilor de tip figurativ („pure degree") în limba veche[16]. Am întâlnit totuşi în textele examinate şi două ocurenţe aparţinând celui de-al doilea tip menţionat. Exemplele sunt însă insuficiente pentru a putea formula o concluzie clară cu privire la provenienţa sau vechimea în limbă a acestui subtip al construcţiei:

(48) *Nebuneasca me căutare* ***a unii frumuseţă de fată*** *m-au lipsit de iubitul meu frate, iar acmu văzu că şi mie însumi întru aceste pustietăţâi mi să cuvini a muri, ori de fiiară sălbatice a fi spintecat* (*Istoria lui Poliţion şi a Militinei*)

---

[15] Austin operează o clasificare ce se dovedeşte foarte utilă şi pentru română, făcând distincţia între ***tipul literal*** *şi* ***tipul figurativ****:* **A. *Tipul literal*** vizează numai referenţii animaţi şi actualizează pe prima poziţie substantive sau adjective substantivizate care vehiculează atitudini de insultă sau afecţiune (*smeritul/mincinosul/bietul/sărmanul/săracul/nefericitul de om*). **B. *Tipul figurativ*** îşi subordonează structuri în care relaţia predicativă dintre cei doi constituenţi se bazează pe *o asemănare* sau pe *o metaforă*: *un bujor de copilă – o copilă ca un bujor*. Aici se mai pot distinge două substructuri: **1. construcţiile comparative**, în care elementul din prima poziţie îşi păstrează aici cel puţin o parte din sensul lexical: *un boboc de fată, o bomboană de băiat* şi **2. construcţiile de gradul zero** („pure degree"), unde prima poziţie este ocupată fie de un substantiv propriu-zis care şi-a modificat parţial sensul lexical originar, dezvoltând o semnificaţie diferită şi având acum rolul de a evalua într-o anumită direcţie referentul reprezentat de N_2 (*o otravă de femeie*), fie de un substantiv transparent semantic, rezultat prin derivare cu sufix de la o bază verbală sau adjectivală (*o mândreţe de casă, o sărăcie de om*).

[16] Iordan observă că prima poziţie în N_1 *de* N_2 este ocupată în română mai degrabă de adjectiv, care dobândeşte acolo valoare substantivală. Pornind de la această remarcă, autorul formulează o altă ipoteză: „Din moment ce în aceste formule adjectivul are valoare substantivală, nu surprinde întrebuinţarea atâtor substantive (având sens peiorativ sau voit astfel) în aceleaşi condiţii: *hârcă* (*hârca de babă*, Creangă), *dobitoc* (cu ‹‹sinonimele›› *animal, bestie*), *boală, ciumă, dalac, talan* etc. (despre animale: *boala de vacă, talanul de cal*), *căţea* (şi alte echivalente afective, extrem de numeroase, pentru 'femeie stricată', precum *iapă, otreapă, hantiţă, târfă, potloagă, otravă* etc.), *filozof, poet, savant* ş.a. *Dealtminteri ne putem întreba, dacă începutul nu l-au făcut cumva substantivele, după care se vor fi luat apoi adjectivele*." (Iordan 1975: 110, s. n.).

Această nouă afirmaţie pare să răstoarne prima ipoteză, aceea a pătrunderii tardive a construcţiilor figurative (cu substantiv pe prima poziţie). Nu se ajunge totuşi la o contradicţie, pentru că structurile create după model francez sunt mai degrabă cele de tip „pure degree", în timp ce construcţiile de tip comparativ au o vechime mai mare (continuă propriu-zis tiparul latinesc originar, căci sintagma *monstrum hominis* se încadrează în seria structurilor figurative de tip comparativ).

(49) *Oh! Oh! Oh! Săracă ţară a Moldovei, ce nărocire de stăpâni c-aceştia ai avut! Ce sorţi de viaţă ţi-au cădzut! Cum au mai rămas om trăitor în tine, de mare mirare este, cu* ***atîtea spurcăciuni de obiceiuri*** *ca să trag până astădzi în tine, Moldovă!* (Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*).

2.3.2. (Det) N_1 de N_2 în textele vechi: sub semnul „gramaticii insultelor”?

Construcţia a fost încadrată, încă din primele analize dedicate ei, în sfera afectivităţii, ca spaţiu propice de manifestare a atitudinii vorbitorului.

Exemplele propuse aici arată că şi în limba veche tiparul nominal stă sub semnul exprimării afective, marcând atitudinea subiectivă a emiţătorului în legătură cu persoana sau cu obiectul la care face referire.

Ne mai rămâne să stăruim câteva clipe asupra modalităţii de decodare a sensului (valorizant vs depreciativ) în *(Det) N_1 de N_2*. S-a spus de cele mai multe ori despre elementul de pe prima poziţie că presupune o caracterizare subiectivă şi că este purtătorul unei predicaţii de calificare depreciativă cel mai adesea (apreciere ironică, blamare, insultă, injurie). Este importantă în acest sens afirmaţia lui Meyer-Lübke: „Enfin les noms propres ou désignations personnelles à leur tour peuvent être associés par *de* à *un substantif ou adjectif exprimant le plus souvent un blâme, rarement un éloge* et qui *désigne l'espèce à laquelle on rattache au moment où l'on parle la personne ainsi dénommée.* Cette tournure, dont on aurait peine à trouver des exemples en français dans les premiers temps, est *assez fréquente, surtout quand on parle sous l'empire d'une émotion*.” (Meyer-Lübke 1900: 273, s.n.). *Dicţionarul* academic *al limbii române* (D–DE, 1949) menţionează această valoare a construcţiei în articolul consacrat lui *de:* „S'emploie entre deux substantifs comme en français ou entre un adjectif et un substantif dans des expressions ayant une nuance affective prononcée: un amour d'enfant, un diable d'homme, une horreur de fille, le premier terme qualifiant le second”. Pentru funcţionarea tiparului în limba română, Iorgu Iordan notează aceeaşi preponderenţă a aprecierilor negative în raport cu judecăţile de valoare favorabile: „În general, *particularităţile defavorabile* ale 'obiectelor' se pretează la acest tratament sintactic şi semantic, căruia-i sunt supuse, cu deosebire în vorbirea familiară de toate nuanţele, adjectivele. Şi acest amănunt probează că formula are origine afectivă, ceea ce simţim, de altfel, şi în momentul de faţă. Chiar adjectivele cu sens laudativ devin peiorative, căci sunt întrebuinţate ironic.” (Iordan 1975: 110, s.n.). Elsa Lüder semnalează acelaşi fenomen: „Epitetul poate fi pozitiv sau negativ, depreciativele predominând.” (Lüder 1996: 127).

N_1 desemnează o etichetă, o proprietate aplicată situaţional de către vorbitor referentului, şi nu o caracteristică permanentă. Cât priveşte frecvenţa mai mare în poziţia N_1 a cuvintelor cu sens depreciativ[17], se poate observa din analiza ocurenţelor în limba veche faptul că judecăţile devalorizante sunt într-adevăr mult mai frecvente atunci când este vorba despre referenţi umani (*acel lotru de Mahamet-Beg, acelui mişel de om, acelui ticălos de neguţătoriu, o spurcată de muiare, acel spurcat de moşneag* etc.). Exemple cum sunt cele de la (50–54), aşezate alături de cele de la (30–31) – *o creştină de femeaie, cestui creştin de ōm* – pot părea judecăţi neutre, însă ele vehiculează de fapt o apreciere a unui emiţător profund implicat. În cazul primei serii este vorba despre o atitudine de distanţare afectivă şi chiar de dispreţ, în timp ce în ultimele două exemple se exprimă o atitudine de adeziune, de simpatie, de valorizare pozitivă[18].

---

[17] Vezi Meyer-Lübke 1900, Lombard 1931, Milner 1978, Gaatone 1988. „Comme le notent presque tous les chercheurs, les N_1 littéralement laudatifs sont en nombre très réduit.” (Forsgren 2006: 211).

[18] Este vorba aici despre o subiectivitate de tip special, în baza căreia sunt operate distanţări pe criteriul apartenenţei religioase şi politice: „Să mai punem la temelia judecăţilor din care se năşteau aprecierile asupra străinilor şi un alt tip de subiectivitate (şi ea *deformatoare*, de multe ori), cea *naţională*, născută preponderent din câteva soiuri de «patriotism» (deşi sursele sunt mai numeroase), care, într-o ordine cronologică (amendabilă, desigur), ar începe cu cel «creştin» (ortodox) pentru a

(50) *Alta, de veţi vrĕ Măria vostră să şteţi cum‹u›-i într-ačastă ţară, de rândul veştelor, cu mila lui dumnedzău, acumu iaste pače bunăşi s'aau curâţit ţara de tote ōştele şi am fost şi nōi cu Măria sa cu Vodă la împăratul, şi să ştiţi Măria vostră că mult am îmblat pe la toţi Başii şi la čei Veziri pentru* ***čei vrăjmaş de Tătari****, că era să vie făr' grişi pre aiča să treacâ, če cu voia lui dumnedzău şi cu nevoinţa če am nevoit şi am spus Başelor cum‹u›-I ikes‹ă› caleă pre aičea. Dĕče, căndu-i acmu, nōi rugăm pre domnĕavostră să faceţi bine să slobodzi‹ţi› caleă să să hrăneăscă* ***ačeşt‹i› sărače de ōmene****, că dentr'acoče nu-i neče ō grije*. (SB, 29)

(51) *Să le dăm domn rău, să-i tirănească mai rău de cât în zilele* ***păgânilor de turci***. (*Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 până la martie 1717. Cronică anonimă*, în DLR)

(52) *Şi au venit Radul-vodă în Tîrgovişte vésel şi cu toţi boiarii, şi s-au sfătuit cum vor face să scoaţă ţara creştinească din mîinile* ***păgînilor de turci***. (*Letopiseţul Cantacuzinesc*)

(53) *Iar apoi* ***procleţii de turci*** *ei s-au înturnat înapoi şi mulţi creştini tăiară şi au fost izbînda tucilor.* (*Letopiseţul Cantacuzinesc*)

(54) *O, amar mare! Că văzînd turcii atîta netocmeală întru creştini,pentru lăcomiia lor, curînd să întoarseră* ***procleţii de turci*** *asupra lor şi atîta fu moarte mare între creştini, cît fu voia lui Dumnezeu.* (*Letopiseţul Cantacuzinesc*)

O altă observaţie care se impune este aceea că sfera compasiunii este foarte bine reprezentată: *ceastă săracă de ţeară, acel ticălosul de bătrân, această ticăloasă de ţară, ticăloasa de eu, nenorocoşii de noi, ačeşt‹i› sărače de ōmene, amărâtul de om, sângurata de mene, bietul de suflet, păcătosul de eu* etc. Foarte multe dintre sintagmele de acest tip apar cu precădere în textele religioase şi se înscriu în cadrul mai larg al unei retorici a smereniei (vezi, de exemplu, sintagmele de la (16), (18) şi (28)).

3. CONCLUZII

Tiparul romanic analizat este vechi în limba, exemplele identificate atestând existenţa sa încă din secolul al XVI-lea.

Sintactic, structura prezintă câteva diferenţe fundamentale de construcţie în raport cu realizările mai târzii sau cu cele din limba actuală:

● sintagmele din limba veche sunt relativ simple, cele două componente apărând, cu mici excepţii, fără compliniri;

● elementele cel mai des utilizate din categoria mărcilor prin care se realizează determinarea sunt adjectivele pronominale demonstrative: *ceastă săracă de ţeară, acel spurcat de moşneag*; situaţia coocurenţei demonstrativului antepus cu nominalul articulat hotărât reprezintă un caz izolat de marcare suplimentară a determinării: *acelu ticălosul de bătrân*.

● în construcţiile care actualizează pe a doua poziţie un pronume personal, forma cazuală a acestuia din urmă este cea de acuzativ, însă există ocurenţe în care prepoziţia *de* nu impune acuzativul, pronumele apărând cu forma de nominativ: *ticălosul de eu, păcătoasa de eu*.

Componenta semantică de apreciere subiectivă (fizică sau spirituală) este o moştenire latinească. În urma analizei în diacronie, s-a putut observa că aceasta este o constantă semantică. Ca tip de realizări, în româna veche se întâlnesc preponderent

---

se încheia cu cele «politic» și «etnic» (dificil, dacă nu cumva chiar imposibil de «neutralizat» atât în cercetarea *Celuilalt* – cu deosebire atunci când «cunoașterea» este de factură conflictuală –, cât și în definirea propriei identități." (Mazilu 1999: 9).

sintagme aparţinând tipului literal, cu adjectiv substantivizat pe prima poziţie şi cu un referent uman în poziţia N_2. Structurile aparţinând tiparului figurativ („pure degree”) au devenit mai frecvente ceva mai târziu, cel mai probabil în secolul al XIX-lea, după modelul limbii franceze (vezi Iordan 1975: 109).

SURSE

CS – *Codex Sturdzanus*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediţie de text şi indice de cuvinte de Gheorghe Chivu, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1993.

DÎ – *Documente şi însemnări româneşti din secolul al XVI-lea*, text stabilit şi indice de Gh. Chivu, Magdalena Georgescu, Magdalena Ioniţă, Alexandru Mareş şi Alexandra Roman-Moraru, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979.

DRH – *Documenta Romaniae Historica*, A, Moldova, volumul XXIII (1635–1636), întocmit de Leon Şimanschi, Nistor Ciocan, Georgeta Ignat şi Dumitru Agache, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1996.

SB – *Lettres Roumaines de la fin du XVIe et du début du XVIIe siècle* (tirées des Archives de Bistritza), publiées par Alexandre Rosetti, MCMXXVI, Bucureşti, Atelierele grafice SOCEC&Co.

Alexandria în literatura românească: nuoi contribuţii, studiu şi text de N. Cartojan, Bucureşti, Cartea Românească, 1922.

Antim Ivireanul, *Opere*, ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, Minerva, 1972 (text consultat în corpusul electronic al Institutului de Lingvistică).

Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Ţării Româneşti şi a Moldovei*, ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, Minerva, 1993 (consultat în corpusul electronic al Institutului de Lingvistică).

Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, ediţie critică de N.A.Ursu, Iaşi, 1974 (text consultat în corpusul electronic al Institutului de Lingvistică).

Dosoftei, *Viaţa şi petreacerea svinţilor* (text consultat în corpusul electronic al Institutului de Lingvistică).

Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei şi O samă de cuvinte*, text stabilit, glosar, indice şi studiu introductiv de Iorgu Iordan, ediţia a II-a, revăzută, [Bucureşti], 1959, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă.

Istoria lui Poliţion şi a Militinei, studiu filologic, studiu lingvistic, ediţie şi glosar de Florina Racoviţă-Cornet, Bucureşti, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, 2003.

Letopiseţul Cantacuzinesc (text consultat în corpusul electronic al Institutului de Lingvistică).

Mărgăritare, ediţie îngrijită, indice de nume şi glosar de Rodica Popescu, Libra, Bucureşti, 2001.

N. Iorga, *Scrisori de negustori*, Bucureşti, 1925.

BIBLIOGRAFIE

DICŢIONARE

DLR – *Dicţionarul limbii române*, Bucureşti, Editura Academiei Române, Serie nouă, Tomul X, Partea I, Litera S, 1986; Tomul I, partea III, Litera D, 2006.

DA – Dicţionarul limbii române, tomul I, Partea III, fascicula I, D–DE, Bucureşti, Universul, Intreprindere Industrială a Statului, 1949.

LUCRĂRI DE REFERINŢĂ

GALR – Valeria Guţu Romalo (coord.), *Gramatica limbii române*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008 [primul tiraj: 2005].

Avram, M. (coord.), 2007, *Sintaxa limbii române în secolele al XVI-lea- al XVIII-lea*, Bucureşti, Editura Academiei Române.

Bourciez, É., 1956, *Éléments de linguistique romane*, Paris, C.Klincksieck.

Diez, Fr., 1876, *Grammaire des langues romanes*, tome troisième, Paris.

Guruianu, V., 2005, *Sintaxa textelor româneşti originale din secolul al XVI-lea: sintaxa propoziţiei*, Editura Universităţii din Bucureşti.

Iordan, I., 1975, *Stilistica limbii române*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, cap. I, *Modificări de suntete*, p. 32-35 şi cap. II, *Adjectivul*, p. 108–111.

Lüder, E., 1996, *Procedee de gradaţie lingvistică* (ediţie revăzută şi adăugită), trad. Horaţiu Decuble, Iaşi, Editura Universităţii " A.I. Cuza".
Mazilu, D. H., 1999, *Noi despre ceilalţi: fals tratat de imagologie*, Iaşi, Polirom.
Meyer-Lübke, W., 1900, *Grammaires des langues romanes*, tome troisième: *Syntaxe*, Paris.
Milner, J.-C., 1978, *De la syntaxe à l'interprétation*, Paris, Editions du Seuil.
Ruwet, N., 1982, *Grammaire des insultes et autres études*, Paris, Editions du Seuil.
Sandfeld, K., H. Olsen, 1962, *Syntaxe roumaine*, III: *Structure de la proposition*, Copenhague, Librairie Munksgaard.

STUDII ŞI ARTICOLE

Forsgren, M., 2006, „*Notre nainguiste de Georges*: catégorisation objective ou affecteuse caractérisation *a contrario*?", în M. Riegel (ed.), *Aux carrefours du sens: hommages offerts à Georges Kleiber pour son 60e anniversaire*, Louvain, Peeters, (Orbis: Supplementa; 26), p. 203–220.
Gaatone, D., 1988, „Cette coquine de construction", în *Travaux de linguistique* nr. 17, p. 159–176.
Lombard, A., 1965, *Construcţia sintactică „Arz-o focul de muiere!"*, în *Studii şi cercetări lingvistice*, XVI, nr. 1, p.23–27.
Mărgărit, I., 2000, „Expresia *sărăcan de mine*. Câteva observaţii", în *Limba română*, 4–6, p. 645–653.
Mihail, A.-M., 2008, „Mecanisme de lectură a construcţiilor afective N_1 *de* N_2 cu adjectiv substantivat în prima poziţie", în G. Pană Dindelegan (coord.), *Limba română. Dinamica limbii, dinamica interpretării*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, p. 93–99.
Mihail, A.-M., 2009, „Utilizările tiparului afectiv *(Det)* N_1 *de* N_2 (*nebunul de Ion*) în limba română actuală" în *Dinamica limbii române actuale – aspecte gramaticale şi discursive*, G. Pană Dindelegan (ed.) Bucureşti, Editura Academiei (sub tipar).
Regula, M., 1972, „Encore une fois *ce fripon de valet*", în *Revue de linguistique romane* nr. 141/142, p. 107–111.
Tudorică, O., 1967, „O paralelă sintactică româno-spaniolă: săraca de mine! ¡pobre de mi!", în *Studii şi cercetări lingvistice*, 6, p. 627–633.
Tuţescu, M., 1969, „Le type nominal *ce fripon de valet*", în *Revue de linguistique romane* 33, p.299–316.
Vişan, R., 2004, „Aspecte ale sintaxei construcţiilor afective N de N în română. Observaţii asupra acordului", în Gabriela Pană Dindelegan (coord.), *Tradiţie şi inovaţie în studiul limbii române*, Editura Universităţii din Bucureşti, p. 675–682.